[2] *Romsay W. M.* The Church in the Roman Empire before 1070. – London, 1893. – P. 465–480; idem. The Cities and Bishoprios of Phrygia. – Oxford, 1895. – P. 213–216.

[3] *Jenkins R. J. H. and Kitzinger E.* A cross of the Patriarch Michael Cerulaarius // Dumbarton Oaks Papers. Vol. 21 Washington, 1967. – P. 235–249. – Fig. 1–3; *Mange C.* La croix dite de Michel le Cérulaire et la croix de Saint- Michel de Sykéen // Cahiers archéologiques. Vol. 36. – Paris, 1988. – P. 45–49. – Fig. 1, 2.

[4] *Габелич С.* Циклус Архангела у византјској уметности. – Болград, 1991; idem. The Iconography of the Miracle at Chenae. An Unusual Example from Cyprus - Зограф, 1989. – P. 95–103; Див. також: *Renner A.* Der Erzengel Michael in der Geistes- und Kunstgeschichte. Searbrucken, 1927; *Gasnier M.* Saint Michael Archange. – Paris, 1944.

[5] Stara nemcika grafika is kolekcije Grafikog kabineta u Drezdenu // Narodni muzej – Beograd. – Beograd, 1967. – S. 19, 34. – Kat. 14.

[6] Государственный Эрмитаж. Итальянская живопись XIII–XV веков. Каталог выставки. – Л., 1989. – Кат. 67. Розм. 91x34 см.

[7] *Kajzer L.* Uzbrojenie i ubiyr rycerski w sredniowiecznej Malepolsce w swetle srodel ikonograficsnych. – Wroclaw-Warszawa-Krakóv-Gdansk, 1976; Zygulskijun. Zd. Sredniowieczne zbroja szydercza // Sztuka i ideologia XV wieku. Materialy Sympozijum Komitetu nauk osztuce Polskie j Akademii nauk. Warszawa, 1–4 grudnia 1976 r. – Warszawa, 1978. – S. 537–607.

[8] *Овсійчук В. А.* Майстри українського бароко. Жовківський художній осередок. – К.: Наук. думка, 1991. – Іл. на С. 138, 181, 260, 261.

[9] Там само. – Іл. на С. 158–159.

[10] Див.: *Довбиаш-Рождественская О.* Культ св. Михаила в латинском средневековье. – Пг., 1917.

[11] *Сычев М. П.* На заре бытия Киево-Печерской обители // Статьи по славянской филологии и русской словесности. Сборник статей в честь акад. А. И. Соболевского. – Л., 1928. – С. 289–294.

[12] *Уманцев Ф. С.* монументальний живопис // Історія українського мистецтва. – Т. 3. – К.:УРЕ, 1968. – С. 181., Іл. 140.

[13] *Скоп П.* Про деякі іконографічні особливості волинської ікони середини XIII століття «Чудо в Хонах» // Волинська ікона: питання історії вивчення дослідження та реставрації. Наук. зб. Матеріали V наук. конф. Луцьк, 28–29 серпня 1998 року. – Луцьк, 1998. – С. 92–95.

Тамара Дорохіна

УКРАЇНСЬКА ІСТОРІЯ XIX – ПОЧАТКУ XX ст. ТА ЇЇ ВИСВІТЛЕННЯ НА СТОРІНКАХ «ВИЗВОЛЬНОГО ШЛЯХУ»

XIX ст. відоме в українській історії як доба національного відродження, меншою мірою як «народницьке століття» та часи великих суспільно-політичних і громадських рухів. Українські еміграційні історики сприймали цю епоху неоднозначно.

З одного боку відзначалася роль XIX ст. у формуванні культурного та політичного українства, що стало своєрідним прологом, підготовчим етапом до української революції 1917–1921 рр.

З іншого боку ця доба розглядалася в контексті домінації народницької ідеології в суспільно-політичних рухах, які дехто з дослідників та чимало публіцистів уважали шкідливими для української національно-державницької справи.

Взагалі ставлення до епохи, під час якої українські землі перебували в складі Австро-Угорської та Російської імперій, було вкрай амбівалентним як в академічному еміграційному середовиші, так і в політичних колах.

Зазначені фактори мали неабияке значення для дописувачів «Визвольного шляху», серед яких домінували особи наближені до українського націоналістичного руху та емігрантів-гетьманців з певними світоглядами, ціннісними орієнтаціями і політичними переконаннями. Відповідно рецепція української історії XIX ст., представлена в журнальних публікаціях, вельми нерівномірно, а іноді й суперечливо.

Передусім, упадає в очі, що кількість публікацій з історії XIX – початку XX ст. на сторінках «Визвольного шляху» відносно невелика, порівняно з розвідками, які присвячені добі середньовіччя та ранньомодерним часам. Крім того, варто звернути увагу й на їхній проблемно-тематичний діапазон, котрий значно вужче, ніж у журнальних публікаціях з попередньої доби.

Слід відзначити, що ряд студій, опублікованих у часописі, присвячено з'ясуванню проблеми імперської сутності Російської держави та її впливу на українську історію. В опосередкованому вигляді ці сюжетні лінії представлені в багатьох розвідках та матеріалах.

Зокрема, досить популярними були спроби компаративного співставлення Російської імперії та Радянського Союзу, зокрема їхнього імперського устрою й державної організації суспільства.

Приміром, С. Вожаківський пов'язував природу радянської партократії не стільки з особливостями соціально-політичної природи країни Рад, скільки з імперськими традиціями Москви[1].

Щедрий матеріал для аналогічних порівнянь представлений у відомій книзі маркіза Астольфа де Кюстіна «Миколаївська Росія», яка ретельно студіювалася українськими науковцями і використовувалася відповідним чином[2].

Такі ж сюжети знаходимо і в низці розвідок Павла Штепи, емігранта, колишнього українсько-

го громадського діяча на Кубані, видрукуваних на сторінках «Визвольного шляху».

У них автор докладно зупиняється на характеристиках, які давали Московській державі, а пізніше Російській імперії іноземні мандрівники, вчені та державні діячі, а також намагається окреслити етнополітичні риси росіян, специфіку організації їхнього господарства, політичного устрою тощо[3].

Зокрема, в одній зі своїх статей П. Штепа відзначає: «Якщо порівняємо Московщину часів Пьотра І з СССР, то подібностей, навіть тотожностей знайдемо, як грибів по дощі. Читаючи книжку М. Туган-Барановського «Русская фабрика в прошлом и настоящем», я зі здивуванням прочитав в ній багато тих самих клопотів, що їх намагався розв'язати Пьотр І тоді і Й. Сталін тепер. Напр. Пьотр І прикріплював робітників до виробень (фабрик. – Авт.) на 10 років. Й. Сталін прикріплює на все життя. Крам, що його виробляли московські виробні XVIII ст. був дуже дорогий і дуже низької якості. Щоб поліпшити якість, Пьотр наказував рубати голови управителів виробень. Нині в СССР крам також дорогий і також кепської якості. Щоб його поліпшити Й. Сталін також наказує розстрілювати управителів. Пьотр будував за державні гроші виробні і давав їх запівдарма дукам, щоб вони провадили їх. Хто не хотів брати, тому накидав живосилом і ставив державних доглядачів (інспекторів), себто вирібня фактично була державною. В СССР всі виробні державні і в кожній з них є державні наглядачі...»[4].

Зауважимо, що переважно більшість розвідок з указаною проблематикою належала не фаховим науковцям, а дослідникам-аматорам, які здебільшого не мали необхідної академічної підготовки.

Отже, їхні узагальнення та паралелі інколи мають гіперболізований характер, особливо в частині інтерпретації та витлумачення певного фактографічного матеріалу, генералізації висновків тощо.

Втім, навіть для студій професійних учених властиві зазначені недоліки, позаяк ідеологічні та політичні компоненти відігравали важливу роль у науковому, культурно-освітньому та громадському житті на еміграції. Відтак, морально-етичний імператив, сформульований у вигляді девізу «Геть від Москви», спостерігаємо практично майже в усіх журнальних публікаціях.

З інших розвідок присвячених становищу українських земель у Російській імперії варто назвати статтю Миколи Величківського про Столипінську аграрну реформу та причини її невдалого проведення[5]. Ця замітка написана на належному академічному рівні, хоча її автор не є істориком, а відомим українським економістом[6].

У ній представлені цікаві підходи щодо реформаторських потуг відомого російського державного діяча Петра Столипіна, зокрема висловлена думка про негативну роль імперського центру, який гальмував проведення започаткованих ним аграрних перетворень навіть в обмеженій та урізаній формі.

На сторінках «Визвольного шляху» були вміщені й інші статті, написані на добротному фаховому рівні, в яких розглядався досить різноманітний спектр проблем з історії земель підросійської України. Передусім, варто назвати розвідки Григорія Ващенка про український національний рух на Полтавщині наприкінці XIX – на початку XX ст.[7], Єлизавети Жук про перші українські жіночі організації[8], Василя Луціва про ставлення українців до Польського повстання 1863 р.[9] та ін. Крім того, в часопису було опубліковано ряд споминів, в яких висвітлювалося становище українського суспільства під владою Російської імперії.

З-поміж них варто відзначити передрук мемуарних заміток драматурга та перекладача Володимира Самійленка про українське життя в Києві у 1880-х роках[10] та М. Яновського про Тараса Шевченка[11].

Доцільно відзначити, й інші мемуари, присвячені зазначеному історичному періоду, опубліковані у журналі «Визвольний шлях», у т. ч. спомини Лева Биковського[12] та Вадима Щербаківського[13]. Ще меншою мірою в часописі висвітлена історія західноукраїнських земель, які перебували під владою Австро-Угорської імперії. Взагалі розвідки з обсягу цієї проблематики публікувалися дуже рідко. Наприклад, слід відмітити статті І. Боднарука про віденських січовиків[14] та Р. Коцика про селянський страйк 1902 р. в Галичині[15]. В інших статтях історія західноукраїнських земель під австро-угорським пануванням майже не розглядалася. То ж про якісь певні тенденції у висвітленні історії Галичини та Буковини в публікаціях часопису не може бути й мови з огляду на брак останніх.

Насамкінець варто відзначити низку персонологічних статей, присвячених видатним українським діячам, письменникам, митцям та іншим постатям XIX ст. – початку XX ст., у т. ч. Миколі Лисенку[16], Миколі Міхновському[17], Лесі Українці[18], Івану Франку[19], Михайлу Чайкі-Чайковському[20], Маркіяну Шашкевичу[21], Тарасу Шевченку[22] та ін.

На відміну від історії України в імперську добу часи національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. посідають центральне місце серед публікацій «Визвольного шляху», а їхня кількість, значно більша, ніж розвідок з історії українських земель XIX – початку XX ст.

Така редакційна політика журналу вмотивовувалася, насамперед, політичними та ідеологічними міркуваннями. Адже проблематика, пов'язана з державністю складає наріжний камінь теорії та ідеології українського націоналістичного руху.

Особлива увага приділялася річницям переломних подій української революції 1917–1921 рр. Відтак ювілейні розвідки до круглих та звичайних річниць тих чи інших подій доби національно-визвольних змагань систематично вміщувалися в часопису «Визвольний шлях».

До кола таких подій слід віднести: бій під Крутами 16 (29) січня 1918 р.[23], створення Української держави, на землях Галичини, Північної Буковини та Закарпаття, що входили до складу Австро-Угорської імперії, відомого в еміграційній (діаспорній) літературі як листопадовий зрив (листопадовий чин) 19 жовтня (1 листопада) 1918 р.[24], Акт проголошення возз'єднання УНР і ЗУРН 22 січня 1919 р.[25], Другий зимовий похід армії УНР під командуванням Ю. Тютюника 4–29 листопада 1921 р.[26] та ін.

Зазначені події національно-визвольних змагань висвітлювалися в героїко-патріотичному контексті з акцентуванням уваги на їх ролі у державному будівництві, або в збройній боротьбі за Українську державу.

Приміром, Мирон Заклинський у своїй розвідці так оцінював проголошення Української держави на західноукраїнських землях: «Щороку 1-шо листопадову річницю відзначає наш нарід як незвичайно щасливу подію, одну з найударніших і найважливіших подій у новітній нашій історії»[27].

Варто зазначити, що ряд розвідок, які публікувалися в часопису з окресленої проблематики, належать перу осіб, котрі були безпосередніми учасниками тогочасних подій. Відтак останні репрезентують чимало біографічних елементів, мемуарних ноток чи відступів тощо.

До таких праць можемо віднести статтю невідомого автора, який переховувався під псевдонімом «Кубанець» про розстріл Кубанської крайової ради в листопаді 1919 р.[28], а також працю відомого педагога та громадського діяча Григорія Ващенка про перебіг української революції та перші роки радянської влади на Полтавщині[29].

Тож у низці розвідок, присвячених добі національно-визвольних змагань знаходимо чимало авторських коментарів, вражень, міркувань, реміснценцій тощо.

Взагалі проблематика з історії української революції репрезентована в часописі розвідками про найрізноманітніші події. Зокрема, слід назвати статті М. Боровика про Галицьку Соціалістичну Радянську Республіку[30], В. Жили про універсали Центральної ради[31], С. Жука про роль петербурзьких українців у розбудові Української держави[32], П. Коваліва про другий український військовий з'їзд у Києві[33], В. Мазура[34] та В. Янева[35] про четвертий універсал Центральної ради, Д. Отмара про захоплення Києва військовими частинам армії УНР під командуванням А. Кравса[36] та ін.

Характерною особливістю численних публікацій, уміщених на сторінках «Визвольного шляху», є виняткова увагу до аналізу та висвітлення міжнародних відносин в часи української революції 1917–1921 рр.

Розглядалися різні аспекти тогочасних міжнародних відносин: геополітичний, військово-політичний, соціально-економічний, правовий та ін. Зокрема, Пантелеймон Ковалів розглядав розвиток дипломатичних взаємин Української Держави (1918) за часів гетьманату Павла Скоропадського з Росією[37], зокрема його спроби об'єднати Українську Державу з Кубанню та встановити союзницькі відносини з Державою донських козаків тощо. Натомість інші автори висвітлювали різні складові тогочасної міжнародної ситуації, в якій опинилася оточена кільцем фронтів Україна. Наприклад, В. Косик аналізував причини визнання України державами Антанти в 1918 р.[38], Т. Лях-ович висвітлював протест Української Народної Республіки у справі приєднання Східної Галичини до Польщі, яке ухвалили Сполучені Штати й інші переможці Першої світової війни на Паризькій мирній конференції 1919 р.[39] та ін.

У ряді розвідок порушувалися історико-правничі засади тодішніх міжнародних відносин, зокрема розглядалося становище Української Держави – УНР у світі тощо. Так, у статтях М. Мельника розглядалося правове становище українських земель під більшовицьким режимом у 1917–1918 рр.[40], Української держави, представленої Центральною радою, Гетьманатом та Директорією на міжнародній арені тощо[41].

Окрему розвідку, вказаний автор присвятив і Берестейському мирному договору (лютий 1918), який уклала Україна з Німеччиною та її союзниками[42]. Зазначимо, що М. Мельник уважав, що ця угода мала переломне значення для України, оскільки поклала початок її міжнародного визнання незважаючи на складні обставини та умови її підписання. На його думку, саме Берестейський договір 1918 р. започаткував «розподіл Росії на окремі національні держави, звужуючи Росію до чисто московських областей та ліквідуючи її як світову потугу... Для поляків цей договір був «четвертим розподілом Польщі», бо відкроював від

майбутньої польської держави непольські землі, перекреслюючи польські амбіції до відбудови Польщі в границях з-перед 1772 року. Для Альянтів (країн, що входили до Антанти. – *Авт.*) цей договір був остільки небажаний, що давав Центральним Державам можливість вести далі війну, яка в той час ще не була остаточно вирішена на їхню користь. Для Центральних Держав (Держав Згоди), а зокрема для Німеччини, він не тільки давав економічні ресурси для продовжування війни та рятування розхитаного війною господарства, не тільки давав можливості перекинути із східного на західний фронт свої дивізії, а й на майбутнє мав запевнити економічну експансію на Сході, створюючи базу для розвитку німецької індустрії»[43]. Втім, попри очевидну вигоду для кайзерівської Німеччини та її союзників, Берестейський мир, уважав М. Мельник, зіграв неабияку роль і для тогочасної Української держави. «Для України цей мир був може, найважливішим дипломатичним успіхом, – зазначає автор вказаної праці, – бо він правно оформив на міжнародній арені українську державність та спричинив фактичне звільнення більшості українських земель від большевицької окупації східною офензивою (18 лютого 1918 р.) саме в час, коли Українська Центральна Рада була позбавлена повністю військової сили, за виїмком около 3 тисяч військ у Житомирі та Вільного Козацтва на Звенигородщині»[44].

Таким чином, фактор міжнародного визнання України, причому лише кількома тогочасними країнами, розглядався М. Мельником уповні достатнім для позитивної оцінки Берестейського договору. Наразі слід наголосити, що висвітлення та витлумачення міжнародних відносин України з такої чи подібної перспективи притаманне багатьом дописувачам «Визвольного шляху».

Вочевидь міркування ідеологічної доцільності тих або інших дипломатичних кроків у контексті державного будівництва України визнавалося ледь чи неостаточним чинником при відтворені та інтерпретації міжнародної ситуації за часів національно-визвольних змагань 1917–1921 рр.

Іншою темою з обсягу міжнародних відносин, яку активно висвітлювали в публікаціях часопису, була діяльність українських дипломатичних місій в європейських країнах. Зокрема, І. Стасів розглядав діяльність українського представництва в Угорщині у 1919–1922 рр.[45]

Цікаву розвідку про діяльність української дипломатичної місії в Греції опублікував Володимир Трембіцький[46]. Зауважимо, що автор розглядав діяльність цієї місії в контексті основних напрямів зовнішньополітичної активності Директорії.

Навесні 1919 р. уряд Директорії здійснив ряд заходів щодо встановлення дипломатичних зв'язків з тогочасними країнами Європи, зокрема з Грецією. До Афін було направлено Надзвичайну дипломатичну місію на чолі з Ф. Матушевським, яка мала домагатися встановлення дипломатичних відносин між УНР та Грецією. Слід підкреслити, що Україна вела в той час збройну боротьбу з Польщею та російською Добровольчою армією, яку підтримувала Франція. Тож українська місія відразу зазнала різних інтриг і провокацій з боку французького, югославського та інших дипломатичних представництв. Отже, від самого початку діяльність української дипломатичної місії наштовхнулася на численні перешкоди, які досить докладно висвітлює в своїй розвідці В. Трембіцький.

Українська делегація прибула до Греції 2 березня 1919 р. 5-го березня 1919 р. голова місії Ф. Матушевський мав аудієнцію у грецького міністра іноземних справ Діомідіса, який прийняв українську делегацію. Тогочасний прем'єр-міністр Греції Елефтеріос Венізельос перебував з офіційним візитом у Франції та Великобританії. Тому питання про визнання статусу української місії, відзначає В. Трембіцький, було відкладене до його повернення[47]. Проте, з поверненням грецького прем'єр-міністра ситуація мало змінилася. Міністерство закордонних справ Греції відклало визнання України до часу визначення її міжнародно-правового статусу на Паризькій мирній конференції (січень 1919 – січень 1920 рр., з перервами). Через це міністр закордонних справ відмовився прийняти вірчу грамоту уряду Директорії, пославшись на зазначені обставини.

На думку В. Трембіцького, власне Венізельос, виходячи з його заяв у Лондоні, ставився до української справи доволі прихильно, але продовжував займати вичікувальну позицію.

За посередництвом колишнього консула Грецького королівства в Москві Сагіріяніса Ф. Матушевський 8 березня 1919 р. був прийнятий афінським митрополитом, першоієрархом Грецької церкви Мелетіосом[48], що розглядалося українською стороною як дипломатичний успіх.

12 квітня 1919 р. грецький міністр закордонних справ вдруге прийняв Ф. Матушевського і обговорив з ним проблему визнання Грецією України. У квітні того ж року відбулися контакти голови української місії з італійським послом бароном Авенано та американським послом Дроппером, а також з головами інших дипломатичних представництв в Афінах. В. Трембіцький уважав, що в умовах тяжкої воєнної конфронтації зазначені контакти були неабияким успіхом.

21 жовтня 1919 р. в Афінах раптово від серцевого нападу помер голова української місії Ф. Матушевський. Невдовзі посаду голови місії обійняв М. Левицький. Автор розвідки підкреслює, що впродовж літа 1919 – весни 1920 р. українська місія в Греції намагалася сприяти й встановленню грецько-українських торговельних контактів, але в умовах безперервних воєнних дій та через складні фінансові обставини в країні ці спроби не увінчалися успіхом. Відзначимо, що порівняно з більшістю статей, розвідка В. Трембіцького вигідно вирізняється від них виваженістю та поміркованістю підходів, а також спирається на документи і матеріали з діяльності української місії в Афінах, тобто має добротну фактографічну основу. Втім, вона також не позбавлена певних ідеологічних пасажів та національно-державницьких мотивів, але все ж таки за способом викладу матеріалу наближається до академічних канонів.

Крім аналізу міжнародного тла української революції дописувачі часопису приділяли помітну увагу й міжнаціональним взаєминам того часу. Зокрема, в синтетичній студії «Україна і Крим в історичних взаєминах» уже згадуваного М. Мельника докладно розглядалася й етнонаціональна ситуація, що склалася в Криму. Причому остання висвітлювалася в контексті міжнародних відносин[49]. Аналогічні сюжети знаходимо і в оглядовій статті О.Питляра про українсько-єврейські взаємини[50].

Однією з тем, яка традиційно обговорювалася в журналі була проблема з'ясування причин поразки української революції 1917–1921 рр. Ця тема привертала увагу багатьох дописувачів часопису, хоча здебільшого тлумачилася одноманітно. Причини поразки національно-визвольних змагань здебільшого вбачали в непослідовності та нерішучості українських державних діячів, несприятливій міжнародній ситуації, руйнівній роботі лівих, соціалістичних партій, непорозуміннях між західними та східними українцями тощо[51].

Доцільно відзначити, що в журналі «Визвольний шлях» передруковувалися окремі твори Михайла Грушевського[52], Євгена Коновальця[53], Симона Петлюри[54] і навіть уривок зі споминів відомого більшовицького лідера Євгенії Бош про встановлення радянської влади на українських землях[55] тощо.

У часопису публікувалася й велика кількість персонологічних розвідок про відомих учасників національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. Приміром, були надруковані статті про Ольгу Басараб[56], Євгена Коновальця[57], Симона Петлюру[58], Олену Степанів[59] та ін. Зазначені особи складали своєрідну почесну галерею героїв національно-визвольних змагань, яким редакція та дописувачі журналу «Визвольний шлях» приділяли постійну увагу.

У видовому плані вказані персонологічні розвідки складалися з ювілейних заміток, публіцистичних нарисів – життєписів, публічних промов з елементами біографічних украплень та мемуарних згадок. Спроби аналітичного розгляду чи інтерпретації біографій видатних діячів української революції в цих розвідках практично відсутні. Натомість щедро репрезентовані героїко-патріотичні мотиви та сюжети, які чергуються з екскурсами ідеологічного та суспільно-політичного характеру.

На сторінках журналу було вміщено й значну кількість спогадів з обсягу національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. Причому публікувалися як спомини відомих осіб, так і звичайних, пересічних учасників чи очевидців тогочасних подій. Зокрема, у часопису були опубліковані мемуари (або уривки з них) Є. Бачинського[60], М. Дуди[61], Н. Короля[62], Д. Куликовського[63], В. Мошинського[64], В. Петріва[65], невідомого дописувача, який переховувався під криптонімом Р. К. Б.[66], В. Сім'янцева[67], Й. Сірого[68], І. Токаржевського-Карашевича[69] та ін. Наведені розвідки звичайно не вичерпують весь діапазон публікацій на сторінках «Визвольного шляху» з указаної проблематики. Проте, вони дозволяють скласти загальну картину щодо редакційної політики часопису.

Таким чином, розглянувши журнальні розвідки та матеріали з обсягу української історії XIX – на початку XX ст. та доби національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. можемо дійти наступних висновків:

1. Публікації з історії України XIX – початку XX ст. у часопису з'являлися епізодично, що було зумовлено досить суперечливим ставленням до цієї епохи багатьох учених та публіцистів, які співробітничали з «Визвольним шляхом». Ці часи розглядалися, здебільшого, як підготовчий період до української революції 1917–1921 рр. Одночасно ідеологічні та політичні засади більшості суспільних рухів XIX ст. уважалися антидержавницькими, що зумовлювало скептично-негативне відношення до них з боку більшості дописувачів журналу, які належали до учасників або принаймні до прихильників українського націоналістичного руху.

2. На відміну від української історії XIX – початку XX ст. епоха національно-визвольних змагань представлена на сторінках часопису у значно більшому обсязі та тематичному розмаїтті.

Однак, журнальні публікації висвітлюють історію української революції 1917–1921 рр. досить однобічно, зокрема переважають героїко-патріотичні мотиви і сюжети. Значна кількість розвідок подана у вигляді ювілейних заміток та публіцистичних статей, пріоритетна увага надається певним подіям (Крути, листопадовий зрив, Акт соборності та ін.), які супроводжуються численними політичними коментарями та розумуваннями.

3. Серед дописувачів статей на теми української революції 1917–1921 рр. домінують дослідники-аматори, а часто-густо учасники чи очевидці тодішніх подій. Відтак, їхні розвідки мають чимало автобіографічних, мемуарних вкраплень, суб'єктивних авторських ноток і т.п. Розвідки фахових учених (В. Косика, В. Трембіцького та ін.) з обсягу вказаної проблематики зустрічаються нечасто. Вони також не позбавлені ідеологічних та суспільно-політичних стереотипів, але містять цікавий фактографічний матеріал і спираються на маловідомі комплекси джерел.

4. Чільне місце у публікаціях «Визвольного шляху» з історії національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. відводиться міжнародному визнанню України, яке розглядається як один з найважливіших атрибутів національної державності. Крім того, велика увага приділяється висвітленню міжнародних стосунків, зовнішньополітичній стратегії різних європейських держав щодо України та ін.

5. На персональному рівні в журнальних розвідках найбільша роль відводиться двом категоріям історичних осіб: а) визначним українським політичним, громадським та державним діячам (С. Петлюра, П. Скоропадський та ін.); б) відомим військовим, які уславилися своєю звитягою та боротьбою за Українську державу (О. Басараб, Д. Вітовський та ін.).

6. Доба національно-визвольних змагань 1917–1921 рр., порівняно з іншими періодами української історії, зокрема з ранньомодерними часами та середньовіччям, тлумачиться та інтерпретується на сторінках журналу у більш суворому ідеологічному дусі та з перспективи суспільно-політичної доцільності. Зокрема, виділяється певний набір основних тем, подій та постатей, які систематично і послідовно висвітлюються у різноманітних розвідках та матеріалах.

7. Означена специфіка відтворення історії української революції 1917–1921 рр. у часопису «Визвольний шлях» зумовлена, насамперед базовими, установчими концептами українського націоналістичного руху: національна держава як вища, універсальна та самодостатня цінність, соборність як один із засадних принципів державної організації, тотальний патріотизм як неодмінна чеснота українця, дихотомічний поділ минувшини на позитивну (корисну для засвоєння та популяризації, героїко-патріотичного наслідування та ін.) та негативну (повчальні уроки, які слід вивчити для уникнення трагічних, катастрофічних помилок у майбутньому), а також її вибіркове та прагматичне висвітлення.

[1] *Вожаківський С.* Не партократія, але Російська імперія (До генези російської імперіальної політики) // Визвольний шлях (далі – ВШ). – 1980. – № 7/8. – С. 785–797.

[2] *М.* З нагоди ювілею книги де Кюстіна // ВШ. – 1953. – № 1. – С. 24–27; № 2. – С. 24–30; № 3. – С. 23–26; № 4. – С. 26–30; № 5. – С. 25–28; № 6. – С. 25–27; № 7. – С. 23–26; № 8. – С. 27–31; № 9. – С. 31–34; № 10. – С. 39–45; № 11. – С. 35–37; № 12. – С. 34–37.

[3] *Штепа П.* Загарбництво Москвина // ВШ. – 1969. – № 6. – С. 673–689; *Він же.* Націоналізм Москвина // ВШ. – 1969. – № 4. – С. 397–410; № 5. – С. 535–555; *Він же.* Чужинці про москалів // ВШ. – 1957. – № 1. – С. 42–51; *Він же.* Чужинці про Московство (Розділ з праці про Московство) // ВШ. – 1969. – № 2. – С. 164–183.

[4] *Штепа П.* Чужинці про Московство (Розділ з праці про Московство). – С. 175.

[5] *Величківський М.* Столипінська земельна реформа і причини її невдачі // ВШ. – 1963. – № 8. – С. 859–870.

[6] Див. докладніше: *Винар Б.* Професор Микола Величківський // ВШ. – 1964. – № 12. – С. 1288–1291.

[7] *Ващенко Г.* До історії національних рухів у Полтаві і на Полтавщині [кінця XIX – початку XX ст.] // ВШ. – 1955. – № 1. – С. 44–53; № 2. – С. 29–39; № 5. – С. 75–79.

[8] *Жук Є.* Українське жіноче коло (Перша українська жіноча організація на Наддніпрянській Україні) // ВШ. – 1963. – № 6. – С. 643–648.

[9] *Луців В.* Українці і польське повстання 1863 року // ВШ. – 1959. – № 9. – С. 993–1002; № 10. – С. 1114–1120.

[10] *Самійленко В.* З українського життя в Києві (80-ті роки XIX століття) [передрук з журналу: Нова Україна (Прага). – 1923. – № 1–2] // ВШ. – 1969. – № 7/8. – С. 887–900.

[11] *Яновський М.* Спомини про Тараса Шевченка з 1859 року [передрук: ЗНТШ. – Львів, 1917. – Т. 119/120] // ВШ. – 1961. – № 3. – С. 243–244.

[12] *Биковський Л.* У Петрограді (Спогади з 1912–1915 років) // ВШ. – 1964. – № 7/8. – С. 782–796; *Він же.* На Північному фронті (Спогади з 1915–1916 років) // ВШ. – 1965. – № 1. – С. 55–62; № 2. – С. 206–210.

[13] *Щербаківський В.* Із спогадів про М. В. Лисенка // ВШ. – 1962. – № 6. – С. 626–628; *Він же.* Мемуари [1876 – початок XX ст.] // ВШ. – 1962. – № 3. – С. 301–312; № 4/5. – С. 442–453; № 6. – С. 633–644; № 7/8. – С. 765–774; № 9. – С. 867–876; № 11. – С. 1140–1148; № 12. – С. 1252–1260; *Він же.* Спомини про М. В. Лисенка // ВШ. – 1961. – № 10. – С. 1072–1081; № 11. – С. 1187–1191; *Він же.* Спомини про Терещенків // ВШ. – 1964. – № 10. – С. 1127–1130.

[14] *Боднарук І.* Стрийщина і Віденські січовики [60-і роки XIX – початок XX ст.] // ВШ. – 1964. – № 7/8. – С. 846–849.

[15] *Коцик Р.* Селянський страйк у Галичині 1902 року // ВШ. – 1962. – № 2. – С. 177–184.

[16] *Щербаківський В.* До сорокових роковин смерті М. В. Лисенка // ВШ. – 1952. – № 12. – С. 25–31.

[17] *Андрієвський В.* Микола Міхновський (Нарис суспільно-політичної біографії) // ВШ. – 1974. – № 6. – С. 588–617; *Бедрій А.* М. Міхновський – великий учень Тараса Шевченка // ВШ. – 1979. – № 5. – С. 544–555; *Шаян В.* Микола Міхновський як письменник // ВШ. – 1963. – № 4. – С. 465–467.

[18] *Воропай О.* Леся Українка (З нагоди століття з дня її народження) // ВШ. – 1971. – № 1. – С. 5–11.

[19] *Савчук П.* Іван Франко – духовий велетень української нації // ВШ. – 1956. – № 7. – С. 782–802; № 8. – С. 873–882; № 9. – С. 1023–1036; № 10. – С. 1132–1145; № 11. – С. 1255–1264; № 12. – С. 1362–1375.

[20] *Луців В.* Легендарний нащадок роду Брюховецьких (Михайло Чайка-Чайковський – Садик-паша) // ВШ. – 1962. – № 4/5. – С. 427–440; № 6. – С. 618–628; № 7/8. – С. 710–718.

[21] *Левадний І.* Пробудитель Галичини (У 110-ліття смерті Маркіяна Шашкевича) // ВШ. – 1984. – № 4. – С. 490–493; *Луців В.* Маркіян Шашкевич Боян Галицької Волості (спроба характеристики) // ВШ. – 1962. – № 1. – С. 47–54; № 2. – С. 191–199.

[22] В роковини генія України [Т. Г. Шевченко] // ВШ. – 1950. – № 3. – С. 5–6; *Савчук П.* Великий син геройського народу [Т. Шевченко] // ВШ. – 1957. – № 4. – С. 439–444; *Він же.* Т. Шевченко в світлі державницьких ідей: І. Ранній період творчості // ВШ. – 1958. – № 8. – С. 892–902.

[23] *Мох.* Як прийшло до 29 січня 1918 р. [Крути] // ВШ. – 1950. – № 1. – С. 9–13; *О. Д.* Чому Крути? // ВШ. – 1950. – № 1. – С. 16–17; *Кушнір М.* Бій під Крутами // ВШ. – 1963. – № 1. – С. 17–22.

[24] *Верес М.* У 60-річчя невмирущого Листопадового зриву // ВШ. – 1978. – № 11. – С. 1243–1248; *Заклинський М.* Листопадовий чин і причини нашої поразки // ВШ. – 1970. – № 11/12. – С. 1187–1199; *Він же.* Роля Дмитра Вітовського в листопадовому чині // ВШ. – 1966. – № 12. – С. 1344–1351; *Мірчук П.* 1-листопада 1918 р. // ВШ. – 1978. – № 11. – С. 1221–1232; № 12. – С. 1371–1387.

[25] 22 січня 1919 р. (скорочено за д-ром Лонгином Цегельським) // ВШ. – 1979. – № 1. – С. 3–8; Один народ – одна Соборна держава (До 50-річчя Акту злуки українських земель) // ВШ. – 1969. – № 1. – С. 3–4.

[26] *Г. Д.* [*Драбат Г.*] Другий Зимовий Похід (В сорокріччя Базару) // ВШ. – 1961. – № 11. – С. 1117–1120; *П. К.* Трагедія під Базаром (З роковини розстрілу більшовиками 359-ох українських вояків під Базарами на Волині) // ВШ. – 1949. – № 13. – С. 8–10.

[27] *Заклинський М.* Роля Дмитра Вітовського в листопадовому чині... – С. 1344.

[28] *Кубанець.* Кривава розправа над Кубанською Краєвою Радою [листопад 1919 р.] // ВШ. – 1952. – № 10. – С. 20–25.

[29] *Ващенко Г.* До історії національних рухів у Полтаві і на Полтавщині в 1917–1924 роках // ВШ. – 1955. – № 6. – С. 54–61; № 7. – С. 41–47.

[30] *Боровик М.* Галицька Соціалістична Совєтська Республіка 1920 р. // ВШ. – 1990. – № 4. – С. 472–478.

[31] *Жила В.* Три Універсали Української Центральної Ради // ВШ. – 1988. – № 4. – С. 464–473.

[32] *Жук С.* Українська Громада в Петербурзі і її роля в будуванні Української держави // ВШ. – 1964. – № 2. – С. 149–156; № 4. – С. 396–402.

[33] *Ковалів П.* Другий Український Військовий з'їзд у Києві [5–10 червня 1917 р.] // ВШ. – 1967. – № 7/8. – С. 909–913.

[34] *Мазур В.* В сімдесятиліття Четвертого Універсалу [9/22 січня 1918 р.] // ВШ. – 1988. – № 6. – С. 633–670.

[35] *Янів В.* Четвертий Універсал із геополітичного, соціопсихологічного й історичного аспектів // ВШ. – 1979. – № 1. – С. 32–44.

[36] *Оттмар Д.* 31-го серпня 1919 року [зайняття Києва військовими частинам армії УНР під командуванням А. Кравса] // ВШ. – 1948. – № 8. – С. 11–13.

[37] *Ковалів П.* Мирові переговори Української держави з Росією // ВШ. – 1970. – № 6. – С. 704–710; *Він же.* Федерація Української Держави з Росією // ВШ. – 1969. – № 1. – С. 96–101.

[38] *Косик В.* Чи Антанта визнала Україну в 1918 р.? // ВШ. – 1978. – № 2. – С. 185–193.

[39] *Ляхович Т.* Протест Української Народної Республіки до уряду США в справі передання Східної Галичини Польщі // ВШ. – 1975. – № 1. – С. 51–57.

[40] *Мельник М.* Перша большевицька окупація України у світлі її законів 1917–1918 років // ВШ. – 1969. – № 9. – С. 993–1024.

[41] *Він же.* Українська Держава 1917–1920 років у світлі міжнародного права // ВШ. – 1971. – № 5. – С. 455–480; № 6. – С. 617–641; № 7/8. – С. 839–865; № 9. – С. 1005–1025; № 10. – С. 1099–1119.

[42] *Він же.* Міжнародно-правні основи Берестейського договору // ВШ. – 1969. – № 11. – С. 1264–1278.

[43] Там само. – С. 1265.

[44] Там само. – С. 1266.

[45] *Стасів І.* Дипломатичне представництво Української Народної Республіки в Угорщині (1919–1922 роки) // ВШ. – 1974. – № 6. – С. 663–673.

[46] *Трембіцький В.* До питання українсько-грецьких державних взаємовідносин [про діяльність української дипломатичної місії в Афінах у 1918–1920 рр.] // ВШ. – 1963. – № 10. – С. 1125–1132.

[47] Там само. – С. 1127–1128.

[48] Там само. – С. 1128.

[49] *Мельник М.* Україна і Крим в історичних взаєминах // ВШ. – 1982. – № 9. – С. 1140–1141; № 10. – С. 1251–1252.

[50] *Питляр О.* Жидівське питання в Україні (Спроба аналізи) // ВШ. – 1981. – № 11. – С. 1312–1319.

[51] *Заклинський М.* Листопадовий чин і причини нашої поразки... – С. 1187–1199; *Жук С.* Чому не встояла Українська Держава? // ВШ. – 1962. – № 6. – С. 560–563.

[52] *Грушевський М.* На порозі нової України // ВШ. – 1987. – № 12. – С. 1335–1345.

[53] *Коновалець Є.* Причинки до історії української революції // ВШ. – 1955. – № 11. – С. 35–44; № 12. – С. 37–44; 1956. – № 1. – С. 37–42; № 3. – С. 277–284.

[54] *Петлюра С.* В день Українського Свята державності // ВШ. – 1990. – № 1. – С.3–4; *Він же.* Боротьба проти «Великої єдиної Росії» // ВШ. – 1991. – № 7. – С.771–776.

[55] До початків совєтської влади в Україні: Бош Є. Рік Боротьби (уривки до роковин Революції / Пер. з рос.) // ВШ. – 1957. – № 8. – С. 899–907.

[56] Українська Жанна д'Арк [про Ольгу Басараб] // ВШ. – 1948. – № 2. – С. 6–8; Українська жінка-революціонерка [О. Басараб] // ВШ. – 1952. – № 2. – С. 1–3.

[57] *В. В.* Євген Коновалець // ВШ. – 1951. – № 4/5. – С. 5–7; *Д.* Полковник Євген Коновалець (У 35-у річницю з дня його смерті) // ВШ. – 1973. – № 4/5. – С. 341–346; *Заблоцький Ю.* У 45-ту річницю (Слово на відзначенні роковин Є.Ко-

новальця в Роттердамі, Голландія) // ВШ. – 1983. – № 9. – С. 1059–1064; *Коваль О.* Шлях Велетня (У 25-ті роковини трагічної смерті полк. Євгена Коновальця) // ВШ. – 1963. – № 5. – С. 484–486; *Лівчак Б.* Полковник Євген Коновалець // ВШ. – 1988. – № 6. – С. 651–656.

[58] [260, 996, 999] В.А.Ш. Образ скомульованої ідеї [С. Петлюра] // ВШ. – 1951. – № 4/5. – С. 1–5; *Плющ В.* Симон Петлюра (Під прапорами безсмертних) // ВШ. – 1975. – № 5. – С. 516–539; *Рахманний Р.* Симон Петлюра – співтворець українського визвольного націоналізму // ВШ. – 1984. – № 10. – С. 1209–1214.

[59] *Книш І.* Останній салют Олені Степанів // ВШ. – 1963. – № 11/12. – С. 1304–1315.

[60] *Бачинський Є.* Рік 1917: Початок Другої революції в Росії, як вона відбилася серед українців у Швейцарії (За тогочасними нотатками) // ВШ. – 1958. – № 10. – С. 1099–1107; № 11. – С. 1231–1242; № 12. – С. 1353–1366.

[61] *Дуда М.* Відгуки революції 1917 (спогад) // ВШ. – 1957. – № 8. – С. 908–910.

[62] *Король Н.* Очима звичайного учасника (1917–1921 роки) // ВШ. – 1967. – № 10. – С. 1137–1162; № 11/12. – С. 1257–1272; 1968. – № 1. – С. 27–42; № 2. – С. 155–171; № 3. – С. 337–349.

[63] *Куликовський Д.* Самосуд в Євпаторії [події 1917–1918 рр. у Криму] // ВШ. – 1966. – № 11. – С. 1268–1278; № 12. – С. 1402–1410; *Він же.* У Чистилові (Спогади про 1919 рік) // ВШ. – 1965. – № 6. – С. 671–683; № 7/8. – С. 810–816.

[64] *Мошинський В.* Одеський період [1918–1920 рр.] // ВШ. – 1969. – № 6. – С. 702–721; № 7/8. – С. 867–886.

[65] *Петрів В., генерал-хорунжий.* Вінець споминів у річницю смерті Симона Петлюри // ВШ. – 1966. – № 5. – С. 637–640.

[66] *Р. К. Б.* У побідному поході на Київ (Спогади учасника) [серпень 1919 р.] // ВШ. – 1951. – № 8. – С. 30–33; № 9. – С. 23–26.

[67] *Сім'янцев В.* В зимовому поході // ВШ. – 1969. – № 6. – С. 722–727.

[68] *Сірий Й.* Командир сірої дивізії (спогад з 1918 р.) // ВШ. – 1952. – № 5. – С. 37–39.

[69] *Токаржевський-Карашевич І., князь.* Царгородські спомини (1919–1921 рр.) // ВШ. – 1952. – № 7. – С. 25–34.